

Η Γέννηση της Μητρότητας

Θωμάη Καλλία, Μαία.

Μαρία Μπουρουτζόγλου, Μαία Γ.Ν.-Μαιευτηρίου "ΕΛΕΝΑ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ".

Το ανθρώπινο γένος οδοιπορώντας κάτω από τον αστερισμό του μόχθου, της αγωνίας, του πόνου και του τρόμου, γνώρισε μέσα στους αιώνες μια μοναδική στην ιστορία της πανίδας βιολογική επανάσταση. Δεν πρόκειται για τη μετατροπή των πλασμάτων του από φυτοφάγα σε σαρκοβόρα (τέτοια παραδείγματα μας παρουσιάζει μερικές φορές ο ζωικός κόσμος), ούτε και για την αύξηση του ύψους τους, που στους πιθηκοειδείς προγόνους μας δεν ξεπερνούσε το 1,20 μ. (τα δεινοθηρία μεγάλωσαν πολύ περισσότερο). Πρόκειται για το μετασχηματισμό του γενετήσιου μηχανισμού των θηλυκών ατόμων, τα οποία κατάφεραν, ύστερα από μακροχρόνια πάλη με τη φύση, να σπάσουν τα ατσαλένια δεσμά των νόμων που διαιωνίζουν τη ζωή.

Πώς έγινε αυτό; Όπως ξέρουμε τα κατώτερα θηλαστικά αισθάνονται σεξουαλική σχέση και προσφέρονται στο τελετουργικό της αναπαραγωγής μόνο μια ορισμένη και περιορισμένη χρονική περίοδο. Είναι η θαυμάσια εκείνη περίοδος του οργασμού, ο οποίος στα θηλυκά προκαλείται με την έκκριση διαφόρων οιστρογόνων ορμονών από τις ωοθήκες. Ο γενικός αυτός νόμος ισχύει και για τα ανώτερα θηλαστικά, μόνο που σε μερικούς οικογενειακούς τους κλάδους, όπως στους χιμπατζήδες, το θηλυκό συμβαίνει καμιά φορά να μην αποκρούει τη σεξουαλική προσφορά του αρσενικού και σε άλλες περιόδους του χρόνου. Αυτό το "καμιά φορά" τα θηλυκά άτομα του πιθηκανθρωπικού οικογενειακού κλάδου

στάθηκαν ικανά να το μετατρέψουν σε μόνιμη κατάσταση, πετυχαίνοντας χάρη σε μια μεταβολή στη χημεία του αίματός τους –άγνωστης ακόμη αιτίας– να νιώθουν σεξουαλική έλξη και να φτάνουν σε οργασμό οποιαδήποτε χρονική περίοδο.

Το βιολογικό αυτό επίτευγμα άνοιξε διάπλατα τις πύλες ενός νέου κόσμου, γιατί η σύγχρονη επιστήμη γνωρίζει, πως όσο πλαταίνει ο κύκλος της σεξουαλικής δραστηριότητας ενός ζώου τόσο η φαιά ουσία του εγκεφάλου του πολλαπλασιάζεται –με σκοπό, ίσως, τη διατήρηση μιας ισορροπίας ανάμεσα στις παρορμήσεις του ενστίκτου και στο χαλινάρι του λογικού. Στην προμήτορά μας, λοιπόν, πιθηκανθρωπίνα, μαζί με τον πολλαπλασιασμό της σεξουαλικής της δραστηριότητας πολλαπλασιάστηκε αντίστοιχα και η φαιά ουσία του εγκεφάλου της. Και όσο στις καινούργιες αυτές βιολογικές συνθήκες προσαρμόζονταν βαθμιαία όλα τα άτομα του κλάδου, θηλυκά και αρσενικά, τόσο η λεκάνη της πρώτης εκείνης γυναίκας γινόταν φαρδύτερη, ώστε να χωράει τα παιδιά που τώρα είχαν εγκέφαλο πιο ογκώδη. Είναι λοιπόν φανερό, πως η ανθρωπότητα στη γυναίκα χρωστάει ό,τι είναι σήμερα και ό,τι θα γίνει αύριο. Αν αυτή δεν είχε ορθώσει τους προσαρμοστικούς μηχανισμούς της ενάντια στη Φύση και δεν είχε κατορθώσει να επιβάλει μια βιολογική της απαίτηση, πραγματικά απίστευτη, σήμερα δεν θα μπορούσαμε ούτε να γράφουμε ούτε να διαβάζουμε βιβλία περί πιθήκων. Θα είχαμε μείνει κι εμείς, για πάντα, απλοί πίθηκοι.

Για την εξιχνίαση των σταδίων που πέρασε ο άνθρωπος, ώσπου να καταλήξει στο σχήμα της οικογένειας όπως το ξέρουμε σήμερα, εθνολόγοι, αρχαιολόγοι, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι έχουν εργασθεί τους δυο τελευταίους αιώνες με πάθος. Πέρα από διάφορες επιμέρους αμφισβητήσεις, το γενικό συμπέρασμα των μελετών τους είναι ότι από το μονογαμικό σύστημα προηγήθηκε μια περίοδος ταυτόχρονης πολυγαμίας για τους άνδρες και πολυανδρίας για τις γυναίκες. Πρόκειται για τα συστήματα της “αγελαίας” συμβίωσης και του ομαδικού γάμου.

Η “εποχή της αγέλης” υπήρξε καταρχήν αποτέλεσμα της ανάγκης των πρώτων ανθρώπων για ομαδική άμυνα-επίθεση, διαφορετικά δεν θα μπορούσαν να αντέξουν στις επιθέσεις των θηρίων. Επιπλέον, όμως, η ανάγκη της ζωής σε αγέλη πρέπει να υπαγορεύθηκε κι από μερικούς άλλους αντικειμενικούς καταναγκασμούς, που ένας απ’ αυτούς είναι ο αναπότρεπτος αγελαίος διακανονισμός των σεξουαλικών σχέσεων στο εσωτερικό της κάθε αγέλης. Γιατί βέβαια, η απαραίτητη ενότητα των μελών της θα δυναμιζόταν, αν κάθε αρσενικό διεκδικούσε αποκλειστικά για τον εαυτό του ένα ή περισσότερα θηλυκά. Έτσι, μπροστά στον υπέρτατο αγώνα της επιβίωσης, το αίσθημα της ζήλιας παραμερίστηκε για να καθιερωθεί το ελεύθερο ζευγάρωμα απ’ όλες με όλους.

Ως αμέσως επόμενη βαθμίδα εμφανίζεται το σύστημα του ομαδικού γάμου, που συνδέεται με το βαθμιαίο διαχωρισμό της αγέλης σε γένη και συνίσταται στη συμφωνία ορισμένων ομάδων ανδρών και γυναικών να διατηρούν σεξουαλικές σχέσεις μονάχα μεταξύ τους. Με τη συμφωνία, είτε κάθε γυναίκα ανήκει σε μερικά από τα αρσενικά μέλη του γένους, αδελφούς, πατέρες, γιους ή άλλους που κατοικούν στη σπηλιά και στις γειτονικές σπηλιές (ενδο-

γαμία), είτε κάθε άνδρας παίρνει γυναίκες από άλλα γένη και τις φέρνει να ζήσουν στη σπηλιά, όταν δεν πηγαίνει ο ίδιος να ζήσει κοντά στο γένος της γυναίκας (εξωγαμία). Σε οποιαδήποτε από τις περιπτώσεις αυτές η έννοια της αιμομειξίας είναι άγνωστη και κανένα εμπόδιο δεν υπάρχει στις σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε πατέρες-κόρες, μητέρες-γιους ή αδελφούς-αδελφές.

Όπως θα έγινε ίσως αντιληπτό, ο όρος “πατέρας” χρησιμοποιείται από μας και μόνο για να πούμε ό,τι θέλουμε να πούμε, αφού στον παλαιολιθικό κόσμο οι έννοιες “αιμομειξία” και “πατέρας” ήταν εντελώς άγνωστες. Αυτό, ασφαλώς, επειδή η πολυανδρία καθιστούσε αδύνατο τον εντοπισμό του γεννήτορα, αλλά και πολύ περισσότερο, επειδή οι προϊστορικοί εκείνοι πρόγονοί μας ούτε στο ελάχιστο δεν υποψιάζονταν μια βιολογική λειτουργία, που ν’ αρχίζει με μια ευχάριστη σαρκική επαφή και να καταλήγει στην παραγωγή ενός νέου ανθρώπου.

Αν, όμως, αυτά συνέβαιναν με τον πατέρα, δεν ήταν καθόλου το ίδιο με τη μητέρα, όπου τα έκδηλα σημάδια της εγκυμοσύνης και η έξοδος του παιδιού από το σώμα της καθιστούσαν την ιδιότητά της αδιαμφισβήτητη, όπως άλλωστε και σε όλα τα άλλα θηλαστικά. Έτσι, τα παιδιά εξαρχής ανήκαν αποκλειστικά στη μητέρα, η οποία όχι μόνο τα γεννούσε, αλλά και τα θήλαζε και τα φρόντιζε μέχρι να μεγαλώσουν. Από το γεγονός αυτό ξεκίνησε στα προϊστορικά φύλα το κοινωνικό φαινόμενο της “μητριαρχίας”, που άλλοι ερευνητές την περιγράφουν ως σύστημα διαπίστωσης της συγγένειας και κοινωνικής οργάνωσης με βάση τη γυναίκα-μητέρα, ενώ άλλοι την ταύτιζαν με τη “γυναικοκρατία”, που συνεπάγεται την πλήρη υποταγή του άνδρα. Αντίθετα όμως με τη θεωρία της γυναικοκρατίας, η μητριαρχία

υπαγορευμένη πρώτα πρώτα από τη φυσική τάξη μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι κυριάρχησε στον παλαιολιθικό κόσμο ως σύστημα αναγνώρισης της συγγένειας και κοινωνικής οργάνωσης, για να κλονιστεί μόνο με την εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας.

Ο συσχετισμός μητριαρχίας και ατομικής ιδιοκτησίας έχει κι αυτός τη θεωρία του. Κατά τον Ένγκελς, στο κατώτερο στάδιο της ανθρώπινης εξέλιξης μοναδικός “πλούτος” των κυνηγών και των θηλυκών συντρόφων τους ήταν το κατάλυμα (στηλιά ή αργότερα καλύβα), τα ρούχα (στην αρχή δέρματα ζώων και χορταρένια σκεπάσματα), τα εργαλεία ή όπλα για την προμήθεια-παρασκευή της τροφής και κάποια χοντροκομμένα κοσμήματα. Κάτω απ’ αυτές τις συνθήκες μια που θέμα παρουσίας δεν υπήρχε, ούτε και θέμα ιδιοκτησίας μπορούσε να υπάρξει. Γι’ αυτό άντρες και γυναίκες ζούσαν αρμονικά, ισότιμα, με το θηλυκό γένος όχι μόνο σεβαστό, αλλά και μερικές φορές σε θέση ανώτερη από το αρσενικό. Αργότερα, όμως, όταν πια εξασφαλίζεται η δυνατότητα της απόκτησης ποικίλων αγαθών σε διαρκή βάση (τα εξημερωμένα ζώα, βοοειδή κι αιγοπρόβατα είναι η πρώτη μορφή παρουσίας του ανθρώπου), το κοινόβιο μετατρέπεται σε “οικογένεια” και κατά προέκταση σε ιδιωτική οικονομική μονάδα, οπότε «η γυναίκα χάνει σιγά σιγά τον έλεγχο πάνω στα οικογενειακά πλέον προϊόντα».

Δυστυχώς, για την προϊστορική περίοδο δεν έχουμε σύγχρονες μαρτυρίες κι έτσι είναι αρκετά δύσκολο να γνωρίσουμε την κοινωνική οργάνωση, που καθώς φαίνεται ήταν σαφώς διαφορετική από την “πατριαρχία”. Ο Μπαχόφεν¹ την ονόμασε “μητριαρχία”, για να δείξει πως η κοινωνία ήταν συγκροτημένη με άξονα τη μητέρα. Βέβαια, ο όρος είναι λαθεμένος και σε καμιά περίπτωση δεν είναι το αντίθετο της

πατριαρχίας, όπου κυριολεκτικά άρχει ο άνδρας. Απλούστατα, πρόκειται για την περίοδο εκείνη της ανθρωπότητας, που αγνοείται ο αναπαραγωγικός ρόλος του άνδρα και θεωρείται ότι η γυναίκα γεννάει από μόνη της.

Σ’ αυτή τη φάση το γένος συγκροτήθηκε με άξονα τη γέννα. Χαρακτηριστικά του “Μητρικού Γένους” είναι η μητρική γενεαλόγηση, η θηλυγονική διαδοχή και η πρωτεύουσα θέση της μάνας. Τα παιδιά, θηλυκά και αρσενικά πέφτουν στο γένος της μάνας τους και γενεαλογούνται με τα μητρώνυμά τους. Η περιουσία του γένους ή της οικογένειας κληρονομείται από τις κόρες και όχι από τους γιους. Τέλος, η πρωτεύουσα θέση της Μάνας είναι φυσική απόρροια της ιδιότητάς της ως γεννήτριας των παιδιών και ιδιοκτήτριας του σπιτιού και της περιουσίας. Το δεύτερο ύστερα από τη Μάνα πρόσωπο, που λογαριάζεται στον τύπο τούτο της γενιάς είναι ο αδελφός της Μάνας (στην τάξη ο μεγαλύτερος). Η προστατευτική θέση του στο Μητρικό Γένος και στη Μητρική Οικογένεια είναι αντίστοιχη με τη θέση του Πατέρα στην Πατριαρχική Οικογένεια και στο Πατρικό γενικότερα Γένος.

Πραγματικά, στο μητρικό γένος ο πατέρας είναι μόνο ένας φιλοξενούμενος. Δεν έχει με τα παιδιά του συγγένεια, ούτε καμιά εξουσία στη γυναίκα του ή στα παιδιά της. Έτσι και δεν χρωστά να τρέφει τα παιδιά ή τη γυναίκα του (χρέος που πέφτει στο μητρικό γένος της), και τις υπηρεσίες που χρωστά με το γάμο του (να δίνει τον καρπό του κυνηγιού ή όποιας άλλης

1. Ιωάννης Ιάκωβος Bachofen: Ελβετός νομομαθής και αρχαιογνώστης. Το σχετικό έργο του παρουσιάστηκε το 1861 στη Βασιλεία (Basel) με τον τίτλο «Το Μητρικό Δίκαιο» και με τον υπότιτλο «Έρευνα στη Γυναικοκρατία του Αρχαίου Κόσμου κατά τη θρησκευτική και νομική της φύση».

του δουλειάς), της χρωστά στο μητρικό της γυναίκα του γένος. Η περιουσία του, πάλι, δεν κληρονομείται από τα παιδιά του μα από το δικό του μητρικό γένος. Έτσι και η κοινή συμβίωση του ανδρόγυνου δεν είναι διόλου απαραίτητη. Μέσα στον “Όμα δικό” ή “Πολυπρόσωπο Γάμο” που κρατεί στην κατάσταση αυτή, ο σύζυγος είναι ένας από τους πολλούς συζύγους της γυναίκα του και η γυναίκα του μια από τις πολλές του γυναίκες. Ο ίδιος μένει συχνά στο σπίτι της μάνας του και “επισκέπτεται” κάθε γυναίκα του (και μάλιστα κρυφά, με τον κίνδυνο να τον ξυλοφορτώσουν αν τον πιάσουν οι συγγενείς της). Στην περίπτωση αυτή κρατεί κάποια ανεξαρτησία απέναντι στη γυναίκα του και το γένος της, όχι όμως και όταν έρχεται να μείνει κοντά της κατά τον “Μητροτοπικό Γάμο”. Τότε, ξεκόβει από το γένος της μάνας του και πέφτει στο γένος της γυναίκα του. Συχνά παίρνει και το όνομά της. Και στις διαφορές των γενών πολεμάει μαζί με το γένος της, ακόμη και ενάντια στο δικό του.

Χαρακτηριστικός είναι ο θεσμός της “παλλακείας”, που είναι πολύ παλιός και αναφέρεται από τον Όμηρο. Στην αρχαία Αθήνα λειτουργούσε για την τεκνοποιία, στην περίπτωση που η νόμιμη σύζυγος δεν μπορούσε να κάνει παιδιά. Αυτό μπορούσε να γίνει ακόμα και με προτροπή της συζύγου, όπως κάνει η Σάρα, που προτρέπει τον Αβραάμ να τεκνοποιήσει με την Αιγύπτια υπηρέτριά της, την Άγαρ. Υπήρχε νόμος γραμμένος στη στήλη του Αρείου Πάγου, τον οποίο μνημονεύουν ο Λυσίας και ο Δημοσθένης, που έλεγε, πως αν κάποιος σκοτώσει έναν που τον συνέλαβε να συνουσιάζεται με τη σύζυγό του ή με την αδελφή του ή με την κόρη του ή με την παλλακίδα του, που την έχει για να κάνει νόμιμα παιδιά, τότε αυτός δεν εξορίζεται ως φονιάς (δηλ. απαλλάσσεται). Ο θεσμός της “παλλακείας” διατηρήθηκε

και στο Βυζάντιο. Σε γαμήλιο συμβόλαιο του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα, ο σύζυγος υπόσχεται να μην πάρει άλλη γυναίκα ως παλλακίδα. Το έθιμο αυτό ξέμεινε μέχρι τα χρόνια μας. Στη Χιμάρα της Β. Ηπείρου υπήρχε ο θεσμός μέχρι τον 20ό αιώνα. Το ίδιο και στη Μάνη.

Η λέξη “αδελφός” είναι κατάλοιπο κοινωνικής συγκρότησης, που δείχνει τη θηλυγονική συγγένεια. “Δελφύς” και “δόλφος”, όπως πληροφορούν οι λεξικογράφοι, είναι η μήτρα. Η δε λέξη “αδελφός” σημαίνει τον “ομομήτριο”, καθώς πληροφορεί η Σούδα. Γι’ αυτό και στη μητριαρχική φάση “αδέλφια” είναι τα ομομήτρια αφού η πατρότητα αγνοείται. Όμως, η συγγένεια αυτή συνεχίστηκε για ένα διάστημα και μετά την ανακάλυψη της πατρότητας. Κατάλοιπο αυτής της αντίληψης έχουμε στην κλασική Αθήνα, που ενώ ο νόμος απαγόρευε το γάμο μεταξύ των “ομομήτριων” αδελφών, επέτρεπε το γάμο μεταξύ των “ομοπάτριων”, πράγμα που δείχνει την προηγούμενη μητρογραμμική τάξη πραγμάτων όπου αδελφία λογίζονταν μονάχα όσα γεννήθηκαν από την ίδια μητέρα. Ο Φίλων γράφει, πως ο Σόλων έκανε νόμο που επέτρεπε το γάμο μεταξύ των “ομοπάτριων” αδελφών και απαγόρευε ως ανόσιο το γάμο μεταξύ των “ομομήτριων”.

Με τον ίδιο τρόπο μπορούν να ερμηνευθούν και να κατανοηθούν ορισμένες γιορτές, που είναι αποκλειστικά γυναικείες και έχουν έντονο σεξουαλικό χαρακτήρα, όπως τα “Θεσμοφόρια”, τα “Αλώα”, τα “Αρρηφόρια”, τα “Σκιροφόρια”, η “Σκίρα” και τα “Βακχεία”. Στις μεικτές γιορτές θα πρέπει να αναφέρουμε τα “Διονύσια” και τα “Ανθεστήρια”, που έχουν επίσης έντονο σεξουαλικό χαρακτήρα.

Στη δωρική Κρήτη, στη Σπάρτη, στην αιολική Λέσβο η γυναίκα κρατεί μian όχι αλόγιση θέση. Καταπιάνεται με τα δημό-

σια, χαίρεται ελευθερίες και δυνατότητες προβολής, ξεχωρίζει με αναντίλογο κύρος ως Μάνα. Η εικόνα που η Ιστορία μάς έχει παραδώσει για τους Σπαρτιάτες και τις Σπαρτιάτισσες, είναι μια εικόνα απόλυτης αρετής και αξεπέραστης ευψυχίας. Οι Σπαρτιάτισσες υπήρξαν τα πιο εύψυχα άτομα του αρχαίου κόσμου, καθώς και τα πιο ενάρετα κατά τη δική τους γνώμη, αλλά όχι και κατά τη γνώμη των άλλων.

Σύμφωνα με τους νόμους του Λυκούργου, αντίθετα με τα αγόρια, που η στρατιωτική αγωγή τους άρχιζε από τον 7ο χρόνο της ζωής τους, τα κορίτσια μεγάλωναν στο σπίτι. Αλλά “στο σπίτι” είναι τρόπος του λέγειν, γιατί στην πραγματικότητα οι μικρές Σπαρτιατοπούλες περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους έξω στον ανοιχτό αέρα, στα γυμναστήρια και στις μεγάλες υπαίθριες γιορτές, όπως λ.χ. στη γιορτή των “**γυμνοπαιδιών**”,² όπου όλη η νεολαία της Σπάρτης, αγόρια και κορίτσια χόρευαν, τραγουδούσαν κι αγωνίζονταν ολόγυμνα. Με μια τέτοια φυσική υγιεινή ζωή δεν είναι περιέργο, που οι Σπαρτιάτισσες φημιζόνταν στον αρχαίο κόσμο όχι μόνο για την ευψυχία τους, αλλά και για τη φρεσκάδα τους, την ομορφιά τους, τη ζωντάνια τους και το καλοσχηματισμένο αθλητικό κορμί τους.

Εκπαιδευμένες κιόλας από την υποχρεωτική θανάτωση των νεογέννητων παιδιών τους αν συνέβαινε να μην είναι αρτιμελή, άλλες απ’ αυτές σκοτώνουν τους γιους τους που δειλίασαν μπροστά στον εχθρό, ενώ άλλες τρέχουν στο πεδίο της μάχης να μετρήσουν τις πληγές πάνω στο πτώμα του μοναχογιού τους, για να δουν αν αυτές τον τιμούν ή τον ατιμάζουν. Κατόπιν, είτε βαδίζουν περήφανα επικεφαλής της

πομπής, είτε χώνονται στα σπίτια τους για να κρύψουν τη ντροπή τους.

Σε καμιά άλλη ελληνική πόλη το γυναικείο φύλο δεν υπήρξε τόσο σεβαστό, τιμημένο και ελεύθερο. Ο λόγος της γυναίκας είχε μεγάλη πέραση, οι απόψεις της ακούγονταν με προσοχή και οι συμβουλές της συχνά εφαρμόζονταν από τους άρρενες, οι οποίοι, πάντως, είχαν το προνόμιο της τελικής απόφασης. Κι όταν ο στρατός έλειπε σε εκστρατείες, οι γυναίκες ασκούσαν ουσιαστικά την εξουσία.

Οι γυναίκες είχαν δικαίωμα και να κληρονομούν και να κληροδοτούν. Όμως, η πιστή εφαρμογή του αδιαίρετου έφερε μαζί της το έθιμο, η σύζυγος του πρωτότοκου να είναι συγχρόνως σύζυγος κι όλων των άλλων αδελφών. Αυτό αποτελούσε επάνοδο στο πανάρχαιο σύστημα της πολυανδρίας, των απαρχών της ανθρωπότητας, ενώ ταυτόχρονα καθιστούσε τη γυναίκα ουσιαστική ιδιοκτήτρια της οικογένειας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχαιολογία (1901):** *Τεύχος Φεβρουαρίου.*
- Cantarella E. (1988):** Η μητριαρχία μεταξύ προϊστορίας, μύθου και ιστορίας. *Αθήνα, Εκδόσεις “Παπαδήμα”.*
- Δορκοφίκη Ε., Παπακωνσταντίνου Μ., Αποστολοπούλου Ε.-Χουκ., Κούρμπελα Μ. (2000):** Μητέρα εις τους αιώνας των αιώνων. Στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. *Αθήνα, Εκδόσεις “Φυτράκη”.*
- Καρζής Θ. (1987):** Η γυναίκα στην Αρχαιότητα. *Αθήνα, Εκδόσεις “Φιλιππότη”.*
- Λεκατσός Π. (1977):** Η Μητριαρχία. *Αθήνα, Εκδόσεις “Καστανιώτη”.*
- Μωραΐτου Μ. (2004):** Το βίωμα της μητρότητας. *Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις “Βήτα medical arts”.*
- Παπανικολάου Ν. (1999):** Οδοιπορικό στην Ιστορία της Μαιευτικής και Γυναικολογίας. *Αθήνα, Επιστημονικές Εκδόσεις “Γρ. Παρισιάνος”, Μαρία Γρ. Παρισιάνου.*

2. *Ετήσια γιορτή προς τιμή των Σπαρτιατών που είχαν σκοτωθεί στο πεδίο της μάχης.*